

В. А. ГОЛОВЕНЬКО,
канд. політ. наук

Valeriy A. Golovenko,
Ph. D. in Politics

О. О. ЯРЕМЕНКО,
канд. екон. наук

Olexander O. Yaremenko,
Ph. D. in Economics

**ЩОРІЧНА ДОПОВІДЬ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ,
ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ, КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ
УКРАЇНИ ПРО СТАНОВИЩЕ МОЛОДІ В УКРАЇНІ
(ЗА ПІДСУМКАМИ 2003 РОКУ)
«СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ УКРАЇНИ: СТАН,
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ»**

Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» визначає одним із важливих механізмів здійснення цієї політики підготовку щорічної доповіді Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні. Відповідно до цього, починаючи з 1998 р., Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді, Державний інститут проблем сім'ї та молоді спільно з іншими органами державної влади та громадськими організаціями підготували 6 таких доповідей, які мали значний позитивний резонанс серед громадськості [1–6].

З огляду на актуальність питань, характерних для нинішнього способу життя сільської молоді, та необхідність посилення реалізації державної молодіжної політики на селі, Верховна Рада України прийняла рішення щорічну доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді за підсумками 2003 р. присвятити проблемам сільської молоді і назвати її «Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх розв'язання».

Перед авторським колективом, до складу якого ввійшло трохи більш як 20 провідних науковців, зокрема з Державного інституту проблем сім'ї та молоді, Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України, Об'єднаного інституту економіки Національної академії наук України, Ради з

вивчення продуктивних сил Національної академії наук України, Українського інституту громадського здоров'я, фахівців, які переймаються проблемами молоді села, було поставлено завдання:

- оцінити становище сільської молоді України в демографічному вимірі, розповісти про стан її здоров'я;
- проаналізувати вплив трансформаційних процесів в українському суспільстві на соціально-економічне становище молоді села;
- оцінити соціальне самопочуття та систему ціннісних орієнтацій сільської молоді України;
- проінформувати про основні підсумки реалізації державної молодіжної політики на селі впродовж років незалежності;
- запропонувати доцільні шляхи поліпшення діяльності органів державної влади та громадських організацій щодо створення середовища, сприятливого для розвитку юнаків та дівчат на селі.

При підготовці Доповіді було використано дані державної статистики, центральних та місцевих органів державної влади, громадських молодіжних та дитячих організацій, науково-дослідних організацій, зокрема матеріали наукових досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, насамперед дані соціологічних опитувань, проведених Інститутом упродовж 1991–2004 рр. спільно з Центром «Соціальний моніторинг» та громадською організацією «Український інститут соціальних досліджень».

У результаті проведеної роботи авторський колектив дійшов висновку, що, досліджуючи проблеми сільської молоді та шляхи їх розв'язання, необхідно враховувати, що в силу природних й історичних особливостей в Україні село завжди відіграло особливу роль. Споконвіків воно було не тільки і не стільки географічним чи демографічним поняттям, а агропромисловий комплекс – не просто певним, хоча і дуже важливим, сектором. Село для українського народу було і залишається чимось незрівнянно більшим і ширшим. Це становий хребет нації, матеріальна та духовна основа її буття, джерело менталітету, моральності та оберіг духовної пам'яті.

Незважаючи на те, що впродовж ХХ ст. Перша і Друга світові війни, голокості, колективізація, ліквідація так званих «неперспективних поселень», інтенсивна урбанізація, яка перекачувала людський капітал із села в місто, зменшили чисельність сільської людності майже вдвічі, місце села в суспільному розвитку країни, у її поступі вперед не втратило своєї важливості.

Україна залишалася державою з розвиненою аграрною сферою, потужним, хоча й недостатньо збалансованим агропромисловим комплексом, значним експортним потенціалом продовольства. Це давало підстави вважати її індустріально-аграрною державою. У 1990 р. агропромисловий комплекс давав близько третини валового внутрішнього продукту країни.

Разом із тим необхідно не забувати й того, що в Радянській Україні, як і загалом у СРСР, переважав екстенсивний спосіб ведення сільського господарства. У 1990 р. середня врожайність більшості сільськогосподарських культур була в 2–2,5 рази, середня продуктивність худоби – в 3 рази нижчою, ніж в

економічно розвинутих країнах Заходу. І це незважаючи на те, що природні умови для сільськогосподарського виробництва в Україні не гірші, а частіше навіть і набагато кращі.

Здобуття країною незалежності, здавалося, відкривало нові, радісні перспективи. Проте сталося не так, як гадалося. Глибока економічна криза 90-х років і соціальні втрати, якими супроводжувалося реформування аграрної сфери, зумовили такі негативні явища, як низький рівень зайнятості сільських жителів, їх зuboжіння, занепад соціальної інфраструктури села, наростання депопуляції населення, прискорення обезлюднення і відмирання сіл.

На початку 2004 р. в сільській місцевості України проживало 15,5 млн осіб, що становить 32,6% загальної чисельності населення держави. За час, що минув після попереднього перепису населення (1989 р.), кількість сільських жителів зменшилась на 1,6 млн осіб, або на 9,6%.

У країні нараховується 28,6 тис. сільських населених пунктів (поселень). За різноманітних перетворень, які відбуваються у поселенській мережі (створення нових, роз'єднання, об'єднання, зняття поселень з обліку тощо), їх загальна кількість невпинно зменшується. Так, у 2001–2003 рр. вона скоротилася на 54 одиниць. Подібні темпи зменшення (17–18 поселень на рік) спостерігались і в 90-ті роки минулого століття.

Загострення соціально-економічних проблем села спричинило насамперед занепад його виробничої сфери, зокрема сільського господарства. У 90-ті роки виробництво сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств зменшилося вдвічі. У 2000–2002 рр. розпочалося зростання обсягів виробництва. У 2002 р. порівняно з 1999 р. воно зросло на 22%, продуктивність праці – на 47%. Однак надто складний за погодно-кліматичними умовами 2003 р. призвів до погіршення економічного стану галузі. Водночас протягом усього цього періоду в сільському господарстві відбулися суттєві структурні зміни, які справили негативний вплив на соціально-економічний стан села.

У 2003 р. сільськогосподарським виробництвом займалося 16,9 тис. сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм, 43,0 тис. фермерських господарств, понад 6 млн особистих селянських господарств. Проте переважна більшість сільськогосподарських підприємств та їх виробничих підрозділів міститься в середніх і великих селах.

У сільській місцевості розташовані й виробничі об'єкти інших, окрім сільського господарства, галузей економіки: промисловості, будівництва, транспорту тощо. Одна частина їх функціонує як самостійні підприємства, друга – як виробничі підрозділи несільськогосподарських чи й сільськогосподарських підприємств. Загальна кількість цих виробничих об'єктів у період між двома обстеженнями сіл (1996 р. і 2001 р.) зменшилася в 1,9 раза, в тому числі промислових виробництв – у 2,1 раза. Найвні об'єкти розташовані також переважно у великих та помірно великих селах.

Занепад виробничої сфери села є головною причиною масової незайнятості сільського населення. За даними вибіркового обстежень домогосподарств з питань економічної активності, приблизно 3 млн осіб, або більше третини працездатних сільських жителів, незайняті, тобто не працюють як наймані особи,

не мають ніякої власної справи і не виробляють товарної продукції в особистих господарствах.

У 2001–2003 рр., коли, за офіційними даними, спостерігалось поліпшення ситуації в економіці загалом (зростання ВВП тощо), а у 2001–2002 рр. також і виробництва в аграрному секторі, кількість зайнятого сільського населення продовжувала зменшуватись, а економічно неактивного – збільшуватись. Гострота ситуації у сфері зайнятості на селі посилюється тим, що безробіття тут, на відміну від міських поселень, зростає. За рахунок скорочення соціальної та побутової мережі в сільській місцевості втрачено 200 тис. робочих місць, а внаслідок скорочення в тваринництві – ще 500 тис.

Незайнятість є однією з найголовніших причин бідності на селі. Структура споживання і рівень життя основної маси сільських сімей поки що залишаються близькими до відповідних показників слаборозвинених країн. У 2002 р. майже 90% сільських жителів мали середньодушові сукупні витрати, менші від прожиткового мінімуму; понад 65% сукупних витрат (72% споживчих) становили витрати на харчування; серед промислових товарів і послуг, що їх споживають селяни, переважають найнеобхідніші – одяг, взуття, мило, пральні порошки, електроенергія, газ, тверде паливо. У 2003 р. за прожиткового мінімуму на одну людину в розмірі 362 грн, більш як у 57% домогосподарств сільської місцевості середньодушові грошові доходи становили від 60 до 180 грн на місяць.

Сукупні ресурси сільських домогосподарств (сімей) більш як на третину формуються за рахунок грошових та натуральних надходжень від їхніх власних (особистих селянських, присадибних) господарств. Заробітна плата в сільському господарстві залишається найнижчою серед галузей економіки: у 2003 р. вона становила 219 грн на місяць, що вдвічі менше від середньої по державі.

Хоча середня забезпеченість житлом на селі (24 кв.м на 1 жителя) вища, ніж у містах (20,4 кв.м), але за якісними характеристиками сільське житло істотно поступається міському. Водопроводом обладнано всього 17% сільських будинків, каналізацією – 13, централізованим опаленням – 20, ванними (душовими) – 14, природним газом – 29%. Загальні обсяги житлового будівництва на селі останніми роками становлять 1,2–1,3 млн. кв.м загальної площі на рік, що втричі менше, ніж у 1990 р.

З вищезазначеним явищами у виробничій сфері села, погіршенням добробуту сільських жителів тісно пов'язані й негативні процеси, що розвиваються в соціально-культурній сфері. Зумовлені вони хронічною нестачею коштів у місцевих бюджетах для забезпечення нормального функціонування закладів соціально-культурного призначення, різким зменшенням підтримки цих закладів сільськогосподарськими підприємствами, практичним припиненням державного фінансування розвитку сільської соціальної інфраструктури, низьким платоспроможним попитом населення на платні послуги.

Як і в 90-ті роки минулого століття, мережа закладів соціально-культурного обслуговування на селі скорочується. У 2001–2003 рр. вона зменшилася на 351 школу, 621 дитячий дошкільний заклад, 188 закладів охорони здоров'я, понад 600 клубів і будинків культури, понад 7,5 тис. торговельних підприємств. Введення в дію установ і підприємств соціальної сфери звелось до одиничних

об'єктів. Єдине, що ще утримується на певному, хоч і втричі меншому, ніж у найкращі роки, рівні, — це будівництво газопроводів і газопровідних мереж.

У своїй більшості селяни сьогодні живуть, як і сто років тому: без централізованого газо- і водопостачання, каналізації, елементарних побутових послуг, кваліфікованої медичної допомоги. Усе це особливо контрастує на тлі сільської місцевості економічно розвинутих країн Європи чи Північної Америки, де немає суттєвої різниці в умовах проживання сільських і міських жителів.

У 1990 р. в українському селі з веденням сільського господарства було пов'язано 13–14% населення, здебільшого літнього віку або підлітків. На початку нинішнього століття — понад 50%. Таким чином, маємо нині докорінну відмінність між нашим сільським господарством і аграрною сферою розвинених країн світу. Там це — в основному вже постіндустріальна фаза, наше ж сільське господарство, зосереджене в секторі так званих особистих селянських господарств, де 80–90% операцій виконуються вручну (понад 80% парку сільськогосподарської техніки вже відпрацювало свій амортизаційний термін), виявилось відкинутим в доіндустріальну фазу.

Криза в аграрному секторі економіки, соціально-економічний занепад села надзвичайно негативно позначились на становищі молодих селян. За даними соціологічних досліджень, 37% молодих людей на селі вважають себе соціально мало захищеними, 27% — зовсім незахищеними людьми.

Розруха в аграрному секторі призвела до того, що сільське господарство стало для сільської молоді неперспективною сферою діяльності. За незначними винятками, в селах або неможливо отримати роботу в сільськогосподарському підприємстві (хоча протягом 1999–2003 рр. рівень безробіття сільської молоді й скоротився, але втричі менше, ніж серед міської молоді), або пропонуваній розмір оплати праці неприйнятний для молоді і активної людини (заробітна плата в сільському господарстві майже втричі менша від заробітної плати в промисловості). Як свідчать соціологічні дослідження, лише 13% сільської молоді вважають сільськогосподарську працю своїм покликанням, серед тих, хто бажає переїхати до міста (а це трохи більше половини молодих селян), 28% хотіли б це зробити лише для того, щоб поміняти сільську роботу на міську. Протягом 2003 р. 3% сільських мешканців віком 14–28 років працювали за межами України, причому у прикордонних областях, особливо в західних, цей показник значно вищий (наприклад, у Закарпатській області у 2001 р. він становив 14%) і втричі більший, ніж у міських поселеннях.

Невтішні й перспективи організації чи успадкування фермерського господарства: важкі умови функціонування більшості цих господарств стримують розвиток фермерського укладу. За даними соціологічних досліджень, лише 9% молодих селян організували власне фермерське господарство або збираються це зробити. Не влаштовує молодь і важка малопродуктивна праця в особистих селянських господарствах, де практично неможливо організувати ефективне товарне виробництво. Ситуація ускладнюється ще й тим, що у членів селянських родин, які досягли повноліття після паювання землі, немає права на земельний пай, а шанс придбати земельну ділянку після зняття мораторію на купівлю-продаж землі — невеликий.

Погіршується якість та рівень освіти сільської молоді, збільшується частка тих, хто має лише базову загальну та початкову освіту, причому найвідчутніше це виявляється серед 15–19-річних селян. Це тісно пов'язано з незадовільними матеріальними умовами життя більшості сільських жителів та критичним станом мережі сільських загальноосвітніх закладів. Нині понад 18% сільських шкіл – це загальноосвітні навчальні заклади з малою наповнюваністю, більше половини з яких – початкові школи. Лише близько 1,1% сільських учнів (проти 10% – городян) у 2003/04 навчальному році навчалося у гімназіях, ліцеях та колегіумах. Як свідчать соціологічні дослідження, 88% сільської молоді вважає, що вони не мають можливості здобути освіту належної якості за місцем проживання.

Вельми актуальне для сільського населення і забезпечення належної якості та доступності вищої освіти. Враховуючи те, що школярі в сільській місцевості все ж зазвичай отримують гіршу загальноосвітню підготовку, ніж у великих містах, комерціалізація освіти різко обмежує доступ до осередків більш-менш добротної освіти для молодих поколінь вихідців із середньодітних сімей (не кажучи вже про багатодітні), із незаможних верств населення «української глибинки». Ось чому сільські жителі більшою мірою зорієнтовані на вступ до ВНЗ I–II рівнів акредитації, тоді як городяни (особливо жителі обласних центрів) у більшості випадків налаштовані на навчання у ВНЗ III–IV рівнів акредитації. На початок 2003/04 навчального року частка сільської молоді становила 35% у загальній чисельності зарахованих до ВНЗ I–II рівнів акредитації, тоді як до ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 25%. Переважна більшість (близько 88%) студентів із сільської місцевості навчається у ВНЗ державної форми власності. Деякою мірою розширенню доступу сільської молоді до здобуття вищої освіти сприяє вступ у ВНЗ за цільовим направленням, проте з року в рік кількість такої молоді скорочується: якщо в 1995 р. за цільовим направленням до ВНЗ всіх рівнів акредитації поступило 36,4 тис. молодих селян, у 2000 р. – 26,1 тис., то у 2003 р. – 25,3 тис.

Негативно на молодь впливає деградація соціальної інфраструктури села. Скорочення мережі шкіл, дитячих дошкільних установ, закладів культури й охорони здоров'я, підприємств побутового обслуговування і торгівлі, погіршення стану сільських доріг, транспортного обслуговування тощо формує у молодих сільських мешканців стійке переконання в безперспективності сільських населених пунктів як місця їх майбутнього постійного проживання. До виїзду із села спонукає й неможливість збудувати сучасне житло. Більша частина реального сільського житлового фонду (батьківські і дідівські хати) не задовольняють сучасні вимоги молоді до житла, а для будівництва нового – бракує коштів. Для переважної більшості сільської молоді недоступна й участь в теперішніх програмах кредитування будівництва житла («Власний дім», Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки). Хоча з державного бюджету впродовж 2000–2003 рр. було виділено на реалізацію програми «Власний дім» 40,62 млн грн, але потреба забудовників житла задовольняється лише на 13%.

Хоча впродовж останнього часу чисельність сільської молоді дещо збільшилась: якщо на початок 1991 р. її було 3 049,8 тис., в 1995 р. – 3 093,9 тис., то на початок 2004 р. – 3 116,8 тис., проте, ці зміни в динаміці чисельності молоді сталися не внаслідок поліпшення сучасних позитивних демографічних показ-

ників, а стали наслідком сприятливої ситуації у віковій структурі населення, яка пов'язана із високою народжуваністю кінця 70-х – середини 80-х років минулого століття. Ця тенденція характерна для цієї вікової групи в Україні у цілому: темп росту чисельності молоді в Україні за 1991–2003 рр. сягнув 102,4%. У сільській місцевості відповідний показник відстав незначно і становив 102,2%.

Це явище є швидкоплинним і, за прогнозами демографів, якщо демографічні показники 90-х років минулого століття залишаться такими самими, найближчим часом почнуться зворотні процеси. Адже загальний коефіцієнт шлюбності на селі у 2003 р. порівняно з 1989 р. скоротився з 8,0 до 6,0. З року в рік зростає кількість консенсуальних (незарєєстрованих) шлюбів. Причому такі шлюби є більш поширеним явищем для села, ніж міста: у селі їх частка серед усіх шлюбів становить для чоловіків 8,8%, а для жінок – 8,9%, тоді як у місті відповідно 6,0 і 6,1%. Серед сільських хлопців у віці 15–19 років такі шлюби становлять 27,6%, серед дівчат цього ж віку – 19,4%. Якщо в 1991 р. на селі народилося 211,6 тис. дітей, то в 2003 р. – 142,2 тис. Протягом цього часу загальний коефіцієнт народжуваності сільського населення знизився від 12,6 до 9,1 народжених в розрахунку на 1000 осіб. Високою навіть для України серед сільської молоді є смертність. На селі вона майже в усіх вікових групах переважає середні показники по Україні – як серед чоловіків, так і серед жінок.

Погіршення матеріальних умов життя і праці більшості селян, згортання фізкультурно-масової та оздоровчої роботи спричинило негативний вплив на фізичне здоров'я молоді, її психоемоційний стан, стимулювало поширення негативних відхилень у поведінці, вживання алкоголю, наркотичних та психотропних речовин. Якщо до 90-х років минулого століття 95% наркоманів проживали у містах, то нині сформувалася стала тенденція до збільшення частки жителів сільської місцевості, які вживають наркотики.

Як свідчать опитування молоді, нині як добре своє здоров'я оцінюють лише близько половини сільських підлітків 14–15 років, дещо більше половини 16–17-річних селян і в середньому 45% молодих людей віком від 18 до 29 років. Хоча за статистичними даними, як первинна, так і загальна захворюваність мешканців села нижча, ніж у підліткового населення міст, відповідно на 23,4% і 24,0%, це значною мірою обумовлено меншою кількістю звертань і неповним виявленням патології на селі, що пов'язано з недостатньою чисельністю та укомплектованістю сільських амбулаторно-поліклінічних закладів вузькими спеціалістами, підлітковими терапевтами, несвоєчасним підвищенням їх кваліфікації, недостатньою забезпеченістю інформаційно-методичними матеріалами, браком відповідного медичного обладнання тощо. За даними соціально-демографічного обстеження, 81% сільської молоді не має змоги отримати відповідне медичне обслуговування за місцем проживання.

Особи віком 14–28 років характеризуються підвищеним ступенем участі в міграційних процесах: становлячи понад 1/5 сільського населення України, цей віковий контингент забезпечує майже половину обсягу потоку вибуття із сільської місцевості країни. Якщо до цього додати, що, за даними соціологічних досліджень, 30% сільської молоді готові переїхати до міста негайно, ще 26% – через деякий час, то стане зрозумілим, наскільки серйозною для українського села є загроза втрати молодого покоління.

Хоча, з другого боку, не можна не бачити і позитивних перемін, які характеризують нинішню сільську молодь країни.

Як свідчать соціологічні дослідження, протягом останніх років поліпшилася ситуація щодо оцінки молоддю свого матеріального становища. Так, якщо в 2000 р. 62% сільської молоді визнавали його нижчим за середній, то в червні 2004 р. — уже 49%, хоча на селі ця тенденція й набуває вияву значно повільніше, ніж у містах. Незважаючи на гостроту широкого кола соціальних питань на селі та більш скрутне матеріальне становище сільської молоді, її конфліктний потенціал стабільно нижчий, ніж у молоді, що мешкає в містах.

Позитивніше молоді селяни стали оцінювати діяльність більшості організацій, установ, соціальних інститутів, які ведуть соціальну роботу з молоддю, допомагають їй розв'язувати свої проблеми. Нині більш позитивно, ніж наприкінці 90-х років минулого століття, оцінюються напрями цієї діяльності. Наприклад, тих, кого задовольняє робота громадського транспорту, стало вдвічі більше (у 1998 р. таких було лише 35%, а в 2004 р. — уже 73%), на стільки ж збільшилося і число тих, хто позитивно оцінює роботу закладів культури, дозвілля (було 22%, а стало — 45%).

Сільська молодь більшою мірою, ніж міська, орієнтована на необхідність збереження традицій. Майже 90% молодих селян тією чи іншою мірою знає національні обряди, звичаї та традиції.

За останні роки серед молоді в цілому змінюється на краще ставлення до своєї держави та громадянства: так, у 1996 р. пишалися своїм громадянством 55% молодих людей, у 2002 р. — 67%. Причому сільська молодь є однією з найбільш патріотично налаштованих груп населення: у червні 2004 р. 78% молодих селян відповіли, що вони пишаються тим, що є громадянами України.

Молодь на селі більшою мірою, ніж городяни, переконана у правильному виборі шляху розвитку України як незалежної держави. Якби сьогодні відбувся референдум щодо проголошення незалежності України, то 68% молодих селян проголосували б за її підтримку (серед молодих жителів міста ця цифра становить 59%) і лише 8% — проти незалежності.

Значною мірою це визначається тим, що соціально-економічна ситуація на селі, становище сільської молоді є предметом уваги найвищих органів державного управління, міністерств і відомств, місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, громадськості в цілому. На необхідності її поліпшення неодноразово наголошувалось в указах Президента України, постановках Верховної Ради, рішеннях Уряду. Зокрема у липні 2002 р. видано Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села», яким затверджено Державну програму розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року. На розв'язання багатьох проблем сільської молоді спрямовано Закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004–2008 роки, міжгалузеву програму Міністерства аграрної політики України, Міністерства освіти і науки України та Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді «Сільська молодь». Виконуються про-

грами «Шкільний автобус», «Сільський автобус». У багатьох областях ухвалено регіональні програми, спрямовані на поліпшення тих чи інших умов життєдіяльності сільського населення в цілому і молоді зокрема. Заслуговує на увагу досвід роботи із сільською молоддю в Рівненській області. У 2003 р. вперше за останні роки збільшилися, хоч і не набагато, обсяги житлового будівництва, введення в дію шкіл, дитячих дошкільних закладів, будинків культури і клубів. З 2000 р. обсяг кредитування агропромислового комплексу збільшився в кілька разів і досяг у 2003 р. 7,7 млрд грн. При цьому обсяг пільгових кредитів також зріс майже в 4 рази.

Проте необхідно відзначити, що ринкові перетворення в аграрному секторі здійснюються значно повільніше, ніж в інших секторах економіки, що подолання соціально-економічного занепаду села потребує значно більших зусиль і коштів, спрямованих на відродження й урізноманітнення виробничої сфери, створення нових робочих місць, піднесення добробуту сільських жителів, забезпечення надійного функціонування та зміцнення матеріальної бази соціальної інфраструктури. Адже підтримка сільського господарства за останні 10 років зменшилася в 9 разів. Аграрний сектор поки що залишається найменш цікавим для інвесторів. З майже 51 млрд грн капітальних вкладень за 2003 р. селу перепало менш ніж двадцята їх частина.

Отже, як роблять висновок автори Доповіді, для того, щоб зробити село привабливим, як в економічному, так і в соціальному плані, сприятливим для соціального становлення молодого покоління найближчим часом, необхідно активізувати державну політику в аграрному секторі, поглибити реалізацію державної молодіжної політики на селі.

Що стосується здійснення державної політики на селі, то не можна ототожнювати сільське населення лише з виробниками сільськогосподарської продукції, селянством, оскільки це далеко не тотожні людські спільноти. До початку минулого століття в більшості країн світу основну частину сільського населення справді становили селяни. Ситуація докорінно змінилася у другій половині ХХ століття. Селяни, фермери, чисельно зменшуючись внаслідок індустріального прогресу, становлять лише частину (і все меншу) тих, хто живе за межами міських поселень. У сільській місцевості стає дедалі більше тих, хто займається найрізноманітнішими видами діяльності у промисловості, будівництві, транспорті, сфері надання найрізноманітніших і все нових видів послуг. Сільська місцевість як середовище розташування житла дедалі більше приваблює тих, хто раніше проживав за її межами (процес деурбанізації).

Ось чому, на думку авторів Доповіді, в стратегічному розумінні здійснення державної політики на селі має ставити за мету деаграризацію економіки, забезпечення багатофункціонального розвитку села, створення умов для використання сільською місцевістю тих різноманітних функцій, які властиві їй у постіндустріальних суспільствах. Село — це не тільки і не стільки сільське господарство, це і дороги, і газо-, водопостачання, і каналізація, і зв'язок, і медицина, і освіта, і побутове обслуговування, і малий бізнес тощо.

Водночас, стабілізувати чисельність сільського населення, що вкрай важливо для збереження української нації, можна лише здійснюючи гнучку по-

літику підтримки аграрного виробництва і стимулювання багатогалузевого, багатofункціонального розвитку села.

Враховуючи це, Україна, визначаючи аграрну стратегію, має орієнтуватися на перспективу свого вступу до ЄС. Аграрна політика країни повинна забезпечувати високу конкурентну спроможність вітчизняної сільгосппродукції на внутрішньому та світовому аграрних ринках, що дозволить Україні посісти відповідне місце в міжнародному аграрному розподілі праці.

Необхідно також враховувати, що тривалість і руйнівність аграрної кризи в різних галузях і напрямках економічного і соціального розвитку села буде тим більша, чим довше триватиме зволікання з ринковою трансформацією і реальним реформуванням відповідних галузей і напрямів. Прискорення аграрної реформи – це остаточне зупинення аграрної кризи. Причому необхідно враховувати, що будь-які спроби використати командно-адміністративні, планово-соціалістичні механізми не дадуть позитивних результатів, а навпаки, деформують ринкове середовище, спровокують нову економічну кризу.

Одним із головних завдань відродження села, поряд із формуванням економічних механізмів розвитку сільських територій, є зміцнення місцевого самоврядування, його організаційних і матеріальних засад, підняття ролі і місця громадськості у здійсненні реформ.

Що стосується найближчих завдань у реалізації державної політики на селі, то важливим кроком у цьому напрямі могло б стати розроблення проекту Національної програми соціального розвитку села на період до 2011 р., у якій мали б знайти вирішення проблеми розширення зайнятості, подолання бідності, реанімації соціальної інфраструктури тощо. Актуальним є ухвалення Закону України «Про основні засади державної аграрної політики».

Автори Доповіді вважають, що сьогодні, коли економіка України, у тому числі і на селі, переборює тривалий і хворобливий спад, починає поступово розвиватися, коли в суспільстві з'явилися паростки оптимізму, дуже важливо зробити все можливе, щоб на вістрі перетворень була молодь.

Ось чому одним із найважливіших, пріоритетних напрямів діяльності держави на селі, який має постійно здійснюватися з урахуванням її можливостей на політичному, соціальному, економічному, законодавчому та організаційному рівнях, повинна стати державна молодіжна політика. Її першочергове завдання – створити сприятливі передумови життєвого самовизначення та самореалізації молодих громадян, розв'язати нагальні проблеми молоді, підтримати її інноваційну діяльність, громадську активність.

Для цього найближчим часом необхідно інтегрувати і зосередити на основних напрямках роботи із сільською молоддю зусилля й ресурси відповідно до вже прийнятих законів України, інших законодавчих та нормативних актів, національних, державних, галузевих програм і забезпечити невідкладне виконання визначених ними першорядних завдань.

Створення необхідних умов і гарантій для здобуття сільською молоддю освіти, сприяння творчому та інтелектуальному її розвитку має стати однією з базових складових державної молодіжної політики.

Щоб поліпшити стан справ в освітянській галузі, сприяти молодим людям на селі у здобутті високоякісної сучасної освіти, на думку авторів Доповіді, необхідно:

- забезпечити стабільне функціонування сільських шкіл та професійно-технічних навчальних закладів сільськогосподарського профілю, розвивати розгалужену, доступну для кожної дитини систему навчальних закладів, організувати належне матеріальне і кадрове їх забезпечення, розширяти мережу нових форм навчання, зокрема ліцеїв, гімназій, колегіумів;

- сприяти процесу комп'ютиризації сільських навчальних закладів, їх доступу до інтернету;

- удосконалити систему позанавчальної виховної роботи в сільських навчальних закладах різного рівня з метою розвитку особистості учнів, їх громадянського, патріотичного виховання;

- сприяти застосуванню ефективних засобів та технологій пошуку, навчання, виховання і самовдосконалення обдарованих сільських дітей та молоді, створенню умов для гармонійного розвитку особистості;

- забезпечити доступність для сільської молоді якісної вищої освіти, поліпшити систему кредитування на здобуття освіти, цільового направлення молоді села на навчання до вищих навчальних закладів;

- сприяти залученню сільської молоді до наукової і науково-технічної діяльності, створенню системи підтримки молодих учених, які вивчають проблеми села;

- здійснювати заходи з профорієнтації сільської молоді щодо набуття професій, пов'язаних з виробництвом, переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції;

- провести зміни у професійно-кваліфікаційній структурі підготовки фахівців, здатних організувати виробництво продукції рослинництва і тваринництва і працювати у нових соціально-економічних умовах, в умовах приватної власності на землю.

Важливим напрямом реалізації державної молодіжної політики на селі є розв'язання проблем зайнятості молодих людей, захист їх від безробіття, розвиток трудової активності, зокрема підприємницької діяльності молоді. Аби досягнути успіху в цьому напрямі, автори Доповіді пропонують, щоб найближчим часом було:

- досягнуто впровадження гарантованого забезпечення молодих людей першим робочим місцем, стимулювання роботодавців щодо створення додаткових робочих місць для сільської молоді;

- запроваджено механізм державної підтримки розвитку молодіжного фермерства та молодіжного підприємництва в сільській місцевості;

- розроблено та впроваджено відповідні програми, освітні проекти для сільської молоді щодо стимулювання підприємницької діяльності;

ДЕРЖАВНА ДОПОВІДЬ

– впроваджено систему громадських робіт для сільської молоді, підтримано рух трудових об'єднань молоді на селі, здійснено їх залучення до сільськогосподарського виробництва;

– зорієнтовано мережу служб працевлаштування для молоді на сприяння працевлаштуванню сільської молоді;

– залучено сільську молодь до створення системи відпочинку громадян на базі особистих підсобних господарств (сільський зелений туризм);

– забезпечено реалізацію вимог Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» щодо проходження громадянами альтернативної служби на підприємствах, в установах та організаціях у сільській місцевості.

Успішна реалізація державної молодіжної політики на селі вимагає поліпшення соціально-побутових умов життя та соціального становлення молодих людей, розширення державної системи соціального захисту і соціальної допомоги різним категоріям сільської молоді, залучення до цієї роботи громадських організацій. На думку авторів Доповіді, це передовсім передбачає:

– надання молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам, які живуть у сільській місцевості, кредитів на будівництво (реконструкцію) та придбання житла;

– формування системи пільгового кредитування сільської молоді на придбання товарів тривалого користування;

– удосконалення системи сезонного оздоровлення сільських дітей і молоді з метою охоплення всіх, хто цього потребує, поліпшення умов і якості оздоровлення;

– підвищення якості щорічного медичного обстеження, забезпечення суцільної диспансеризації всіх молодих громадян і неповнолітніх на селі;

– створення ще більше можливостей для повноцінного навчання, праці, відпочинку, творчого і фізичного розвитку, соціалізації молодих інвалідів, що проживають на селі;

– створення умов для соціальної, психологічно-педагогічної, медичної, правової підтримки і реабілітації підлітків та молоді з девіантною поведінкою, зокрема шляхом їх залучення до роботи в молодіжних громадських організаціях, участі у фізкультурно-спортивних, туристичних, інформаційних, розважальних програмах і заходах, таборах праці та відпочинку, молодіжних трудових загонах;

– розширення мережі спеціалізованих служб ССМ «Мобільний консультативний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевості», впровадження в країні системи сільських центрів соціальних служб для молоді.

З метою посилення роботи щодо укорінення в свідомості сільської молоді загальнолюдських моральних цінностей, виховання патріотизму та поваги до історичної спадщини українського народу, соціального оптимізму та впевненості у своєму майбутньому, поліпшення організації змістовного дозвілля, формування здорового способу життя молодих людей автори Доповіді пропонують:

– активно залучати молодь села до відзначення державних, народних та традиційних свят, удосконалення проведення заходів, присвячених визначним подіям, ювілейним датам вітчизняної історії;

– сприяти діяльності державних та громадських організацій у сфері формування здорового способу життя молоді, збільшенню чисельності сільської молоді, залученій до занять фізичною культурою, спортом, туризмом;

– більше уваги приділяти пропагуванню кращих здобутків національної культури, посиленню підтримки професійної та самодіяльної художньої творчості, діяльності об'єднань, клубів за інтересами, фольклорних народних колективів, ширше залучати до них сільську молодь;

– посилити інформаційно-просвітницьку, пропагандистську роботу у сфері правового виховання дітей та молоді за місцем проживання, навчання та роботи;

– ширше впроваджувати досвід Рівненської області щодо створення в кожній сільській та селищній раді культурно-дозвіллевих комплексів, до складу яких входять сільські заклади культури клубного типу, школи естетичного виховання, публічно-шкільні бібліотеки, загальноосвітні навчальні заклади, центри соціальної служби молоді, дитячо-юнацькі спортивні школи та спортивні споруди.

Враховуючи те, що становлення громадянського суспільства на селі неможливе без активної участі молоді в цьому процесі, найближчим часом необхідно здійснити низку заходів, які сприяли б формуванню активної життєвої позиції молодих людей, розширенню, консолідації, структуруванню молодіжного руху на засадах державності та єднання української нації, орієнтації молодіжних організацій на вирішення за активної підтримки органів влади конкретних соціальних проблем сільської молоді. Здійснення цих заходів, вважають автори Доповіді, має відбуватися у напрямі:

– сприяння залученню молодих людей до діяльності громадських молодіжних і дитячих організацій на селі;

– організаційної та фінансової підтримки на конкурсній основі програм, проєктів молодіжних і дитячих громадських організацій, що спрямовані на соціальний розвиток молодих селян;

– сприяння розвитку волонтерства на селі;

– зміцнення соціального партнерства між органами державної влади та молодіжними і дитячими громадськими організаціями стосовно розробки і реалізації рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді;

– удосконалення практики надання об'єднанням молоді та дітей у пільгове або безоплатне користування приміщень, споруд та іншого майна, необхідного для здійснення їх статутної діяльності.

Як переконані автори Доповіді, виконання вищезазначеного може стати підґрунтям для істотного підвищення ефективності державної молодіжної політики на селі, що сприятиме повноцінному розвитку молодих селян, ширшому їх залученню до процесів, які допоможуть відродитися українському селу, а Україні посісти гідне місце в міжнародному аграрному розподілі праці.

1. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 р.): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / О. М. Балакірева, О. А. Ганюков, М. Ф. Головатий та ін.— К.: АТ «Видавництво «Столиця», 1998.— 152 с.
2. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 р.): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / О. М. Балакірева, О. А. Ганюков, В. А. Головенько та ін.— К.: PrintXPress, 1999.— 151 с.
3. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 р.): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / О. М. Балакірева, М. Ю. Варбан, О. А. Ганюков, В. А. Головенько та ін.— К.: Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, Український ін-т соціальних досліджень, 2000. — 159 с.
4. Інтеграція молоді в сучасні економічні відносини: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2000 р.) / І. Л. Демченко, О. О. Яременко, О. М. Балакірева та ін.— К.: Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, Український ін-т соціальних досліджень, 2001.— 166 с.
5. Нове покоління незалежної України (1991–2001 рр.): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) / Кол. авт.: В. А. Головенько та О. О. Яременко (кер-к) та ін.— К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.— 211 с.
6. Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2002 р.) / О. Р. Артюх, О. М. Балакірева, В. А. Головенько та ін.— К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003.— 250 с.

Подано до редакції 20.12.2004 р.